

devanja pripomorejo do zmagoslavja Kristusovega, naj bo začetek dober in še bolj konec« (A.G. card. Roncalli, Scritti e Discorsi IV, 98–99).

Glejte, častiti bratje in dragi sinovi, to je, kar smo vam hoteli očetovsko zaupati za vaše delo v teh dneh. Prepričani smo, da boste znali poglobiti težavne probleme glede posvečevanja praznikov, ohranjevanje javne morale, posebno kar zadeva otroke in mladino, glede vrednosti družine, glede spolnjevanja dolžnosti človeške medsebojne vljudnosti in krščanske ljubezni. Vse opominjemo in prosimo: Živite po evangeliju.

Vašemu kongresu želimo dobrih uspehov in prosimo za vas vse luči in ognja Sv. Duha.

Dr. Dragutin Kniewald

LATINSKO BOGOSLUŽJE KOD HRVATA

Izuzevši križevačku biskupiju u svim se ostalim hrvatskim biskupijama bogoslužje vrši po rimskom obredu. Većina biskupija na jadranskom pojasu služe se rimskim misalom prevedenim na crkvenoslovenski jezik. Danas se i u splitskoj katedrali, u kojoj je 925. bila osuđena staroslavenska liturgija i ponižen Grgur Ninski, sv. misa služi rimskim obredom, ali crkvenoslovenskim jezikom. Splitski je biskup juridički nasljednik nekadašnjih solinskih i splitskih nadbiskupa, a ujedno funkcionalni i idejni nasljednik Grgura Ninskog. Bilo bi i za nas same, kao i za vanjski svijet, veoma poučno i korisno kad bi se, upravo povodom sadašnjeg koncila i prigodom 1100-godišnjice sv. braće Ćirila i Metodija koja se slavi ove godine, dokumentovano, objektivno i stvarno prikazalo postanak, razvitak i stanje glagoljskog bogoslužja kod nas. Ja to moram prepustiti pozvanijima od mene. Obratit ću ovdje pažnju na one naše biskupije u kojima se danas bogoslužje vrši po rimskom obredu i po latinskom rimskom misalu. To je čitava Bosna i Hercegovina, Hrvatska i Slavonija, Vojvodina i dio južne Dalmacije.

U današnjoj vrhbosanskoj crkvenoj provinciji vršilo se bogoslužje u ranom srednjem vijeku, sve do 12. st., na slavenskom jeziku. Počevši od 13. st. počinje se u liturgiji uvoditi latinski jezik. Bosanski je biskup bio podređen splitskom, odnosno dubrovačkom nadbiskupu. Ovi su se međusobno parni-

čili čiji je sufragani bosanski biskup, ali su inače malo marili za nj. Kad je 1202/3. umro posljednji domaći bosanski biskup, predložio je papin legat Ivan Casamaris Inocentu III da u Bosnu pošalje »latinskog« biskupa, ili više njih, jer su dotadašnji bosanski biskupi slabo vladali latinskim jezikom. Legat se nadao da će tako najlakše moći skrenuti život i djelovanje bosanskih krstjana, tzv. bogomila, pravcem pravovjerja i crkvene discipline u smislu općeg kanonskog prava. Nešto kasnije zaista je došao u Bosnu »latinski« biskup, bl. Ivan Teutonicus, član reda sv. Dominika. Bio je sveta života, ali stranac. Nije poznavao ni jezika, ni običaja, ni ljudi.¹⁾ Nakon neuspjele misije propovjedničkog reda, a u vezi s preseljenjem bosanskog biskupa na njegovo imanje sjeverno od Save, kod današnjeg Đakova, preuzimlju Bosnu kao svoje misionarsko područje sinovi sv. Franje asiskog. I oni su bili inkvizitori, ali u prvom redu misionari. Bilo je među njima stranaca, ali i naših ljudi. Oni su se, usprkos svih teškoća, ubrzo snašli. Živjeli su u dobrim odnosima s običnim pukom, kao i s vlastelom i s bosanskim kraljevima.²⁾ Franjevci su i u Bosni ostali vjerni svome načelnom stavu po kojemu služe vjerske obrede prema načinu rimske crkve i latinskim jezikom. Ali, suočeni s činjenicom, da su ne samo bosanski kršćani, nego i ostatak katolika od kojih su se bogomili odvojili, bili navikli da se bogoslužni obredi vrše na slavenskom jeziku, kako je to bilo i u Dalmaciji, odakle su neki franjevci došli u Bosnu, služili su sv. misu na latinskom jeziku, a one dijelove mise koji se odnose na vjernike, na živom narodnom jeziku. Još u 17. st. Gloria, Gredo i Pater noster, a nakon latinskog teksta čitao molio je misnik s vjernicima u misi na hrvatskom jeziku im je poslanicu, evanđelje i Muku na hrvatskom jeziku. Fra Ivan OFM iz Foče moli 1658. Sv. Štolicu da mu dozvoli sve to vršiti na »ilirskom jeziku, kako je to običaj od strane«. Kad je 1881. osnovana vrhobosanska crkvena provincija i uvedena redovita crkvena hierarhija zadržali su franjevci svoje stoljetne pozicije. Prvi vrhobosanski nadbiskup, dr. Josip Stadler (1881-1918), bio je čovjek rimske orijentacije, lični prijatelj kardinala Steimhuberga S. J. Misa je u Bosni i Hercegovini ostala latinska. Novi nadbiskup dao je 1887. u Grazu štampati latinsko-hrvatski Obrednik za čitavu svoju crkvenu provinciju. Sarajevski kanonik Stjepan Hadrović (1863-1934) nastajao je svojom crkvenom pjesmaricom »Hosana« (1911) da za pjevane mise uvede koralno latinsko pjevanje, a kod tihe mise i drugih pobožnosti da se pjevaju pobožne popijevke

na hrvatskom jeziku. Naši cecilijanci nisu bili oduševljeni Hadrovićevom pjesmaricom, jer je preuzeo dosta stranih, osobito njmačkih, popijevaka i jer je i koralni dio bio nekritičan i zastario. Bosanski franjevac fra Ivan Bandulović izdao je 1613. hrvatski misni lekcionar. Isto je učinio fra Petar Knežević 1773 i fra Antun Jukić, definitor provincije Sv. Spasite- lja, 1838. Danas se u Bosni, kod tihe i pjevane mise, moli Oče naš, Zdravo Marija, krunica, ili se pjevaju pučke pobožne pjesme iz različitih pjesmarica, kako se svidi župniku ili orguljašu.

Đakovo

Sjeverno od Save, u današnjem Srijemu, Slavoniji i gornjoj Hrvatskoj, postoje u 13. st. dvije biskupije: srijemska i zagrebačka. Stari Syrmium, današnju Mitrovicu, opustošili su 441. Huni i Avari 589. Papa Hadrijan II. imenovao je 870. sv. Metodija nadbiskupom srijemskim. Iza smrti sv. Metodija (885) ostla je srijemska biskupija nepopunjena sve dok je nije obnovio Grgur IX 1229. Sredinom 13. st. preselio se bosanski biskup iz Bosne na svoje imanje kod današnjega Đakova što mu ga je darovao herceg Koloman. Bosanski se biskup nastojao ukloniti teškoćama i neprilikama kojima je bio izložen u bogomilskoj Bosni. Bosanski je biskup bio od 1247. sufragan nadbiskupa i metropolite u Kaloči. On je zadržao naslov bosanskog biskupa, ali je s Bosnom otada imao vrlo malo posla. Tako je nastala nova biskupija, sa sjedištem u Đakovu. Klemens XIV sjednio je 1773. ovu »bosansku« biskupiju s malenom srijemskom biskupijom odredivši da svaka od tih biskupija zadrži svoje ime.³ Liturgijski jezik u bosansko-srijemskoj biskupiji bio je latinski. U biskupskoj se knjižnici u Đakovu nalaze dragocjeni primjerci štampanih latinskih liturgijskih knjiga. Bilo bi vrijedno da ih netko obradi. Za vrijeme tihe, kao i pjevane mise, pjevaju vjernici, pod vodstvom dobro uređenih »djevojačkih redova« pučke pobožne popijevke, ponajčešće prema omiljenoj pjesmarici »Vinac« što ju je 1850., navodno u 70.000 primjeraka, u Budimpešti izdao franjevac fra Marijan Jaić (1795-1858). Biskup J. J. Strossmayer dao je 1878. u Zagrebu odštampati hrvatski prijevod rimskog obrednika s njezmačkim dodacima kod krštenja i vjenčanja pa ga je propisao za svoju biskupiju. Biskup Antun Akšamović izdao je 1933. izvadak iz hrvatskog prijevoda Rimskog obrednika koji je 1929. izašao u Zagrebu, uz dodatak starih obrednih običaja đakovačke biskupije. Sestre Sv. Križa izdale su u Beogradu 1955 hrvatski prijevod Malog

oficija, priređen po prijevodu Z. Hildebranda Fleischmanna O. S. B., koji je propisan za njihove samostane.

Zagrebačka biskupija, što ju je oko 1094 osnovao sv. Ladislav, bila je do 1852 podređena nadbiskupu i metropoliti u Kaloči. Od g. 1852. Zagreb je sijelo nadbiskupa i metropolite. Od svog osnutka sve do 1788. imala je zagrebačka biskupija svoj vlastiti obred koji se podosta razlikovao od rimskoga, a bio je sličan obredu mađarskih dijeća što ga je u prvoj polovici 17. st. dokinuo kardinal Petar Pazmany. Zagreb se toj odredbi nije pokorio i zadržao je svoj stari obred i obredne knjige sve do 1788, kad je biskup Vrhovac, po nalogu Josipa II, dokinuo stari zagrebački obred i nadomjestio ga rimskim.⁵ Kralj Ladislav osnovao je zagrebačku biskupiju da »obradi idolopoklonike«, kako to stoji u Felicijanovoj ispravi iz g. 1134: »ut quos error idolatrie a Dei cultura extraneos fecerat, episcopalis cura ad viam veritatis reduceret«. I u povelji kralja Andrije II, izdanoj prigodom posvećenja zagrebačke stolne crkve 1217, čitamo da je Ladislav osnutkom zagrebačke biskupije tamošnje stanovnike obratio »ab errore ydolatrie ad christianitatem«. ⁶ Ne možemo ovdje ulaziti u pitanje jesu li motivi kralja Ladislava bili zaista čisto vjerski i da li je taj »error ydolatrie« bilo istinsko idolopoklonstvo, ili je to bilo, možda, nešto slično bosanskom bogomilstvu. Nije nam ništa poznato o vjerskom stanju ovog kraja poslije propasti sisačke biskupije i prije osnutka biskupije u Zagrebu. Ali nemamo ni nikakvih podataka o tomu da bi biskup Duh zaista tek obraćao stanovnike svoje biskupije na kršćanstvo. Pouzdano znademo samo to da je biskup Duh sa sobom iz Ugarske donio latinske obredne knjige koje predstavljaju osnovicu kasnijeg zagrebačkog obreda. Neke su od tih knjiga do danas sačuvane u Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu. Tako na pr. sakramentarij sv. Margarete MR 126, pontifikalni obrednik MR 164, pontifikalni benedikcional MR 89, evanđelistar MR 153. Sve su to obredne knjige 11. st. prema kojima su se u prvo vrijeme obavljale liturgijske funkcije u zagrebačkoj katedrali. Nemamo nikakvih izravnih podataka o liturgijskim knjigama i o jeziku kojim su se vršili liturgijski obredi po župama prostrane zagrebačke biskupije u prvo doba njezina opstanka. Od polovice 15. st. do sredine 17. st., ili tačnije 1456-1743 spominju se u nerijetkim crkvama zagrebačke biskupije parochi (sacerdotes) glagolitaę. Na dijecezanskoj sinodi što ju je 1574 održao biskup Juraj Drašković sudjelovalo je 11 župnika ili svećenika s oznakom glagolita ili Dalmata.⁷ Bili su to sveće-

nici iz Dalmacije i susjednih biskupija senjske i modruške koji su pobjegli pred Turcima, pa su se sklonili u nekoj župi zagrebačke biskupije. Kad je napredovanje Turaka bilo zaustavljeno i kad je 1721/1723 linea Mocenigo označila konačnu granicu između tada još mletačke Dalmacije i turske Bosne i Hercegovine, prestaje pridolazak ovih prebjega. U 18. st. spominje se još 78-godišnji prebendar Nikola Lacković u Jaski kod Zagreba (umro 1707) i Mihael Rusan *glagolita parochus* u Velikoj Mlaci oko 1743, koji je pred sudom nastupao kao tumač glagolskih dokumenata.⁸ Ovi pridošli i prebjegli svećenici služili su sv. misu i molili časoslov iz svojih glagolskih misala i brevijara što su ih sasobom donijeli. U metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu čuva se rukopisni glagolski misal 15. st. MR 180,⁹ i rukopisni glagolski brevijar iz g. 1442 MR 161.¹⁰ Sačuvani inventari zagrebačke stalne crkve 14. i 15. st. ne spominju ni jedne glagolske obredne knjige.¹¹ Sve sačuvane obredne knjige zagrebačke katedrale, koje su svjedoci starog zagrebačkog obreda, pisane su i štampane isključivo latinskim, a kasnije i hrvatskim jezikom.¹² Ne postoji ni jedna obredna knjiga starog zagrebačkog obreda pisana ili štampana glagolicom. Zagrebačka katedrala i zagrebački obred nisu poznavali glagolskih obrednih knjiga, ni crkvenoslovenskog bogoslužja. Izuzetno je Lav XIII 1881. povodom tisućugodišnjice sv. braće Ćirila i Metodija, dozvolilo da se u zagrebačkoj stolnoj crkvi održi svečana crkvenoslovenska služba božja.¹³ U Zagrebu se, doduše, u župnoj crkvi sv. Franje Ksaverskoga i danas glagolja. Tamo vrše službu svećenici-trećoreci sv. Franje. Oni po privilegiju svoje provincije — služe sv. misu po rimskom obredu, ali iz glagolskog misala. To nema ništa zajedničkog s liturgijskim jezikom zagrebačke nadbiskupije koja je od svog početka vršila svete obrede na latinskom jeziku. Veliki, glagolskim slovima na zapadnom zidu južne pokrajne lađe zagrebačke katedrale, u spomen pokrštenja Hrvata u 7. st., uklesani natpis stavljen je onamo 1942. iz romantično-nacionalnih motiva. Jedan poznati francuski slavista reče mi, da ga se taj natpis dojima eksotično.

G. 1511 štampan je u Veneciji misal *sčendum chorum almi, Episcopatus Zagrabiensis*, uređen poput misala MR 133 i ostalih sačuvanih rukopisnih misala zagrebačke katedrale 14 i 15. st. Svi su ti misali, bez izuzetaka, pisani latinskim jezikom. Svima je zajednička osnova sakramentar sv. Margarete 11. st. MR 126 što ga je sa sobom donio prvi zagrebački

biskup Duh. Isto tako i Breviarium secundum chorum almae Ecclesiae Zagrabiensis, štampan 1484 i 1505 u Veneciji, pa opet 1687 u Beču, nadovezuje na starije latinske rukopisne časoslove zagrebačkih kanonika i biskupa. Najstariji sačuvani zagrebački časoslovi jesu brevijar MR 67 iz druge polovice 13. st. u metropolitanskoj knjižnici i nekoliko desetljeća mlađi brevijar I c 42, danas u arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Oba su ova časoslova, kao i svi ostali sačuvani brevijari zagrebačke stolne crkve, pisani latinskim jezikom. To vrijedi i za sve sačuvane srednjovjekovne pontifikale, graduale, antifonarije, lekcionarije zagrebačke katedrale, kao i za sve one za koje znademo iz zagrebačkih srednjovjekovnih inventara. Na latinskom jeziku sastavljen je i Cantuale processionum ex veteri Zagrabiensis basilicae divi Stephani regis consuetudine institutum, štampan 1752 u Beču, a sastavljen na osnovi mnogih predjašnjih rukopisnih kantuala.

U zagrebačkoj su se biskupiji i sakramenti dijelili na latinskom jeziku. Samo su pitanja i odgovori kod krštenja i vjenčanja bili na hrvatskom, njemačkom i mađarskom. Rituale Zagrabiense biskupa Jurja Branjuga 1729, Compendium Ritualis 1772 i 1785 biskupa Josipa Galjufa i Rituale Romano-Zagrabiense 1796 biskupa Maksimilijana Vrhovca u neku su ruku prethodnici današnjih Ritualia bilingua što ih Sv. Stolica u novije vrijeme dozvoljavala različitim narodima. Konačno je, nakon prvog svjetskog rata, nastojanjem zagrebačkog nadbiskupa dra Antunta Bauera, na osnovi prethodnog indulta Benedikta XV, 1929 u Zagrebu štampan hrvatski prijevod čitavog Rimskog obrednika kojim se danas, u potpunom izdanju ili u kasnije izašlim izvacima, služe sve biskupije u Jugoslaviji osim onih u Sloveniji, jer su tom prilikom i Slovenci dobili svoj slovenački Obrednik.

Evandjelje se kod mise, očit u vezi s propovjedu, od prvog početka, i u samoj katedrali, u Zagrebu vjernicima nagoviještalo na hrvatskom jeziku. To svjedoče crkvenoslovensko-hrvatske glose 11/12. st. u najstarijoj (latinskoj bibliji) zagrebačke stolne crkve. To je biblija opata Radona, pisana 790-808 u sjevernoj Francuskoj. U Zagreb ju je donio biskup Duh i u nju ubilježio, ili dao ubilježiti, spomenute glose. Ta se biblija danas čuva u austrijskoj narodnoj biblioteci u Beču pod signaturom cod. 1190.¹⁴ Ne možemo tačno utvrditi kada se, osim evandjelja, i Muka u velikoj sedmici počela pjevati na

hrvatskom jeziku. U Sveučilišnoj knjižnici i u Metropolitanā pohranjeni su lekcionari 17-19 st. prema kojima se Muka u zagrebačkoj stolnoj crkvi, i inače po biskupiji, na nedjelju cvjetnicu i na veliki petak pjevala na hrvatskom jeziku, u kajkavskom dijalektu, koji se govorio u Zagrebu. Tako je na pr. u *Passionale croaticum Almae Ecclesiae Zagrabien-sis* R 3006 u Sveučilišnoj knjižnici, što ga je 1683 pisao i notacijom providio zagrebački kanonik Peršić, Muka za cvjetnicu pisana hrvatski, a za veliki petak latinski. Već nekoliko godina kasnije ispisana je u *Passionale latino-croaticum* R 4098 Muka i za veliki petak na hrvatskom jeziku. Latinski je tekst ostao samo za utorak i srijedu u velikoj sedmici, kad naime manje ljudi dolazi na misu. Toma Zakarija Pervizović dao je 1764, dvije godine nakon što je zaređen za svećenika, u Zagrebu odštampati Muku po Mateju i Ivanu na hrvatskom jeziku, s notama: *Muka i szmert Kristusseva po szveteš Evangelistah Matheu, y Janussu popisana . . . kakse po navadi velikoga tedna zvelikum pobosnosztium vu sztolnoj czirhvi zagrebachkoj vsako leto popeva. Skerbyum y sztroski Thomasa Zaharie Pervizovivhya, szlavne biskupie zagrebachke masnika na szvetlo dana y nastampana Letto 1764. Stampano u Zagrebu pri Ferencu Žaveriušu Čeraušegu, horvatskoga orsaga stamparu.*

Na molbu zagrebačkog nadbiskupa dra Antuna Bauera, kao predsjednika biskupskih konferencija, dozustio je Benedikto XV reskriptom Državnog tajništva od 17. IX 1921. No. 19.626. da se u cijeloj Jugoslaviji može poslanica i evanđelje u misi pjevati na živom narodnom jeziku nakon što je pročitan latinski tekst. Taj je privilegij potvrđen i indultom Sv. Oficija 1960.

Prodor živog hrvatskog jezika u liturgiju nije se u Zagrebu ograničio samo na pitanje i odgovore kod krštenja i vjenčanja i na čitanje, odnosno pjevanje evanđelja i Muke u Misi. Kad je biskup Juraj Drašković 1570. u stolnoj crkvi održao svoju prvu sinodu odredio je da se prvi dan sinode druga misa pjeva na glavnom oltaru hrvatskim jezikom: »Croatica lingua ad summum altare de sanctissima Trinitate Missa decantabitur«. Isto je tako i na drugi dan sinode bila pjevana misa na hrvatskom jeziku u čast sv. Stjepana, patrona stolne crkve.¹⁵ Misnik je, razumije se, celebrirao latinski, ali *choratores*, t. j. pjevači stolne crkve, nisu svoj dio Ordinarija i Proprija pjevali latinski, nego hrvatski kako to na-

lazimo kasnije u Citari oktokordi. To znači da hrvatsko pjevanje misnog Ordinarija i Proprija nije u zagrebačkoj katedrali bila nikakva novost, nego već za stanovite prilike, možda kad je u katedrali bio veći *concurus populi*, uvriježan običaj. Drugčije, po logici same stvari, nije ni malo biti, ako se uzelo u obzir da misa nije samo za oko žrtvenika sakupljeni kler, nego i za vjernike koji prisustvuju misi. U Zagrebu je tada »gornji sloj« pučanstva razumio i govorio latinski. Latinskim su se jezikom tada sastavljali dokumenti nesamo crkvenog nego i svjetovnog karaktera. Protokoli zagrebačkog magistrata, suda, hrvatskog sabora, bili su pisani latinskim jezikom. Ali većina zagrebačkih građana, pogotovu ženâ, razumjela je samo koju-tu latinsku riječ i nije mogla pratiti latinsku liturgiju drugačije nego samo pasivno, mehanički, okom i uhom, bez razumijevanja onoga što se pjeva na latinskom jeziku. Zato je u Zagrebačkoj katedrali uvedeno da se u pjevanoj misi hrvatskim jezikom pjeva evanđelje i onaj dio Ordinarija i Proprija koji spoda na kor, t. j. na vjernike. Možda je bilo tako i u većim crkvama po biskupiji. To još nije proučeno. U manjim crkvama, po selima, pošlo se drugim putem koji je bio jednostavniji i lakši. Misnici su evanđelje i Muku, a vjerojatno i poslanicu, puku čitali ili pjevali na hrvatskom jeziku. Inače su sami služili latinski, odnosno — kako je gore razloženo — crkvenoslovenski. Vjernici su pri tom gledali, slušali i molili kako je tko znao i umio. Vjerojatno su već rano, a sigurno u 15. i 16. st., naučili pjevati pučke pobožne popijevke koje su trebale da ispune prazninu i razbiju dosadu. Misa je postala isključivom funkcijom klera kojoj su vjernici, bez razumijevanja, pod teški grijeh, morali prisustvovati. Njihova se pobožnost kod mise sve više udaljavala od same mise. Krenula je drugim kolosijekom koji se nikad ne može sastati s kolosijekom po kojemu se odvija latinska liturgija što je vrši kler kod žrtvenika. Tako smo došli do problema molitvenika i crkvenog pjevanja u Zagrebu. Oba ova pitanja zaslužuju posebnu pažnju jer bitno utječu na liturgijsku, odnosno aliturgijsku formaciju klera i vjernika nesamo u Zagrebu, nego sve više i u svim hrvatskim biskupijama.